

Альберт Віюк-Коялович

**КОРОТКА ОПОВІДЬ
ПРО ДІЯННЯ ВІЙСЬКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ПРОТИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ
У 1648 І 1649 РОКАХ**

Уривок

Переклав з латини **Максим Мешковой**

DOI: 10.5281/zenodo.5804230

© М. Мешковой, 2021. СС BY 4.0

Увазі читача пропонується переклад українською мовою уривка (розділи 1–21 з 28-ми) першої з трьох хронік Альберта Віюка-Кояловича, опублікованих у Вільні в 1651 р. під загальним заголовком «De rebus anno 1648 & 1649 contra Zaporovios Cosacosgestis» («Про діяння проти запорозьких козаків в 1648 і 1649 роках»). Історіографічне й джерелознавче значення цього твору давно й ретельно досліджене в спеціальних і загальних роботах наших істориків, які, зокрема, зазначають, що в ньому вперше було подано узагальнену картину подій початкового етапу визвольної війни українського народу, а самого автора хроніки українські дослідники називають чи не найвизначнішим істориком Великого князівства Литовського середини XVII ст.¹ Написана більш ніж три століття тому латиною, ця хроніка не перекладалася новими мовами до кінця XX ст. Лише 2003 р. у Вільнюсі було опубліковано її переклад литовською. Враховуючи все це, а також те, що перша з трьох хронік містить чимало цікавих подробиць подій початкового етапу Хмельниччини на землях Білоруського Полісся, Чернігівщини, Стародубщини й суміжних із ними територіях Великого князівства Литовського, ми сподіваємось, що перша публікація перекладу уривку з неї українською мовою матиме певний інтерес для читачів «Сіверянського Літопису». Переклад виконано з оригінального видання, яке зберігається в бібліотеці вільнюського університету і доступне в оцифрованому вигляді². Перекладач вдячний п. О.І. Кислюку за літературне редагування тексту перекладу і п. о. Ю.А. Мицику за цінні поради.

* * *

Про причини повстання запорожців, яке спалахнуло 1648 року, розповідають по-різному і, зазвичай, майже ніякої ради не дають тому, що в цих оповідях правдиве, а що ні. Хоча й зрада збаламученого народу й злочинна змова заколотників і все інше відіграли свою роль, проте з-поміж усіх інших причин неможливість стерпіти надмірні утиски була завжди проголошувана як першопричина. Пояснення це, звісно, у магнатів викликає відразу, але тим більше вірить в неї простий люд. Та з чого б не почалось це повстання, однак його подальше поширення, таке бажане для повсталих і таке шкідливе для провінцій Корони Польської, спричинилося до таких само заворушень серед селян і міщан Великого князівства Литовського. ...

2. Після того, як натхненник і провідник повстання Богдан Хмельницький залучив татар на свій бік і об'єднав цю силу із запорожцями, загинув перший невеликий дозор під Жовтими Водами по цей бік Дніпра. Вороги напали на них зненацька і з великими силами. Вбито було й командира загону – сина коронного гетьмана. Потім настала черга кварцяного, як його називають, війська під Корсунем, де козаки розбили військо й взяли в по-

¹ Див.: Плохий С.Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII в. Днепропетровск, 1983; Вирський Д. Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 295 с.

² Kojalavičius-Vijūkas, Albertas, 1609-1677. URL: <https://virtualbiblioteka.vu.lt/permalink/f/kali2n/VUB01000359380>.

лон двох гетьманів: польного й коронного. Після того велика кількість міст і найбільш укріплених замків Русі зрадили державі й перейшли на бік козаків. Із чутками про ці події селяни Білої Русі й Полісся, прихильніші більше до козаків як своїх одновірців і таких, з якими вони щодня ведуть справи, ніж до тих, кому мають підлягати за обітницями й угодами³, вчинили відкриту зраду.

3. Хоча декілька запорозьких полків на чолі з Головацьким вдерлися в межі Велико-го князівства Литовського з наміром нищити шляхту в Чернігівському воєводстві, а міщани впустили їх у Стародуб, Гомель та інші міста, проте після того, як їхня лють була втамована винищенням священиків латинського обряду, шляхти і євреїв, ці війська пішли з Литви геть. Але з їхнім відходом пожежа війни не згасла, а навпаки, було її ще гірше роздмухано зрадою селян, досвідчених у будь-яких злочинах (численні ватаги їх орудували в лісах). Збурені універсалами Хмельницького й інших, таємними агітаторами і присланими ватажками, бувальцями у військовій справі, скрізь селяни стали до зброї, утворили загони, залучили на свій бік міста, населені православними, вогнем і мечем пройшлися по маєтках шляхти й місцях їх зібрань, вбиваючи панів, плюндруючи святині, залишаючи після себе спустошення й трупи.

4. У Великому князівстві Литовському першими проти цієї лютої навали з невеликими силами, спорядженими власним коштом, стали такі шляхтичі: Ян Пац, син славетного воїна й хорунжого Великого князівства Литовського (далі в титулах осіб – В.К.Л. – прим. перекл.), Владислав Воллович, польний писар В.К.Л., та Владислав Халецький. Перший із них, довго не отримуючи нічого з державної скарбниці, утримував військо й воював за власний кошт. Усі троє в різних місцях не давали об'єднатися кінним загонам повстанців – розганяли їх, вибивали повстанців із зайнятих ними місць, або просто нападали й відходили; загалом, захищали всю місцевість, яка йде вздовж Дніпра між гирлами Березини й Прип'яті. Тим часом підканцлер В.К.Л. Казимир Лев Сапіга мерщій відправляв військо й військові припаси до Бихова, щоб утримати в покорі це місто – опорний пункт у його володіннях разом із найкращою фортецею в усій окрузі, розпочатою Яном Каролем Ходкевичем, а Сапігою завершеною в усій красі. А невдовзі й шляхта Оршанського повіту зібралася під знамено. Завдяки цим заходам було не лише придушено повстання навколо Бихова й Могильова та в сусідніх областях, а й у ворога відпала будь-яка охота пертися кудись далі в ці краї.

5. Оршанська шляхта обрала на перший після смерті короля Владислава сейм чотирьох депутатів, а завідування справами передала оршанському старості⁴ Горському, князю друцькому. І Горський не лише виправдав таку високу довіру свого повіту, але й не зміг відмовити шляхті Вітебського й Мстиславського воєводств, які благали про допомогу. Попри свій похилий вік, він відзначався військовими чеснотами, тямущістю й заповзятістю, що їх він проявляв у веденні державних справ, і це в усіх викликало неабияку повагу до нього. Вісім тижнів він залишався в Орші, пильнуючи, аби поспільство, прихильне до справи своїх одновірців запорожців, не зчинило якогось заклоту. Коли ж Горський дізнався, що після поразки цілого польського війська під Корсунем повстання почало ширитися по всіх краях, то почав вербувати всю боездатну шляхту й посполитих. Свого старшого сина, якого нещодавно обрали ротмістром⁵, він відрядив до Гомеля й Рогачева спостерігати за пересуваннями ворога. А тим часом повстанці оволоділи Черніговом і Новгородом, увійшли в межі литовських земель і взяли Стародуб і Гомель, перший – силою, другий – через зраду мешканців. Із звісткою про це шляхетському ополченню наказано було сходитися під Могильов, де з 3 серпня було влаштовано збір війська. Поки Воллович і Мирський під Речицею щосили стримували повстанців, в оршанському краї, бувало, зчинялася паніка, і то, як виявлялося, передчасна; коли ж отримали звістку, що ці наші загони не витримали натиску ворога, який переважав у кількості, то всіх охопив страх, що тепер Могильов із усією округою буде ніби від повені затоплений повстанням, яке до того ж знайде собі сприятливий ґрунт там, де міщани й селяни, вже не ховаючись, схилилися на бік запорожців. Отже треба було ставити табір далі вперед і ніби греблю йти назустріч цій повені. Спочатку Горський повів військо під Новий Бихів, де до нього приєдналися дві роти Яна Паца, і далі під Рогачів, де він розташував табір. З табору в різних напрямках робилися наскоки на ворога. 27 серпня один з роз'їздів перестрів біля села Ректа загін повстанців, що рухався з Гомеля на Бихів, і напав на нього. Сімдесятьох повстанців було вбито, решта втекла. Роз'їзд з шестидесяти вершників під орудою Костянтина Міладовського, відряджений до Жлобина, напав під Стрешиним на повстанців, які сходились туди з хоругвами, знищив тридцятьох, решта розбіглася, а декілька з них були схоплені й зізна-

³ *plusquam iuratis foederibus obnoxii*

⁴ *Gubernatorem Orszanum*

⁵ *Cohorti... Praefectum*

лися, що йшли на допомогу своїм до Слуцька. 7 вересня за річкою Друть, в Лучі⁶, селяни, намовлені запорожцями, застукали зненацька й знищили 50 пахолків із хоругв Паца, які займалися заготівлями провіанту. Цей злочин не лишився непокараним. Висланий туди наступного дня загін кінноти перебив всіх злочинців, яких встиг заскочити. Після того почали думати про зміну місця табору. Теперішнє місце визнано незручним, бо через навколишні ліси й болота підвіз провіанту був вкрай утруднений і до того ж зауважували на велику небезпеку від ворога, досвідченого у веденні війни в болотах і лісах і добре знайомого з цією місцевістю. Тому було вирішено відвести військо й розташувати табір у зручнішому місці між Новим і Старим Биховом.

6. Прийшли нові підкріплення. Від Казимира Сапіги частина залоги Бихова, п'ятсот кінних і три сотні піхоти при двох гарматах; від каштеляна новгородського Стетківського та князя ковельського Яна Сангушка – по одній кінній хоругві. Ще одна – Вітебського воєводства під командою Огінського. Тим часом ворог не вів жодних дій, тому, аби не втратити слушної нагоди для генеральної битви, було скликано нараду командирів цього ополчення, на якій вирішено виступити двома колонами. Старшому сину Горського іти вздовж Дніпра вгору з шістьма кінними хоругвами, а Пацу й Вейсу із 800 жовнірами йти вниз і шукати ворога в полях. У деяких місцях, зокрема в Овтушковичах, був помічений ворог, але до якогось зіткнення справи з ним не дійшло, оскільки тримався він здебільшого в болотах і не бажав вийти на бій. Проте було захоплено в полон і доставлено в табір кілька дуже обізнаних козаків. Такі були події перших місяців цих заворушень.

7. Однак на Поліссі, куди ворогові було ближче й зручніше дістатися й влаштувати свої таємні вилазки, війна була запекліша й небезпечніша. Після смерті короля Владислава IV, в Меречу, в Литві, князь біржанський і генеральний староста Жемайтського князівства Януш Радзивілі, будучи польним гетьманом В.К.Л., за постановою сенату якомога скоріше за цих важких обставин вербував військо. Але брак коштів у скарбниці, яку багато хто бажає наповнювати чужими та мало хто – своїми коштами⁷, завадив своєчасно набрати військо й не дати великим силам повстанців захопити місцевості вздовж Березини й Прип'яті. Ось до якої шкоди призвів звичай не мати запасу коштів на майбутнє, а збирати їх лише перед тим і тією мірою, як з'являються витрати. А тим часом, коли дехто з наших вчасно відступив перед переважаючими силами повстанців, а дехто з тих, хто намагався обороняти Речицю, був розбитий, війна прийшла й у внутрішні волості Великого князівства Литовського. Після того як під Речицею був розбитий загін польного писаря, ворог ще з більшою зухвалістю пішов на Григорія Мирського, стражника В.К.Л. Польний гетьман послав його з кількома ротами, щоб зупинити просування ворога, і той взявся до справи дуже заповзято. Проте коли він спробував дати відкритий бій біля містечка Горваля на Березині, то був розбитий ворогом, який сильно переважав його числом. Наші порозбігалися й лише жменька, в тому числі й командир, врятувалися втечею через річку.

8. Окрилені цими успіхами повстанці від нападів на беззахисні села й захоплення замків, покинутих сторожею, перейшли до штурму великих міст. Поблизу знаходився Слуцьк – велике й багате місто, столиця Слуцького князівства, і повстанці напали на нього першим. Залоги в ньому залишилися мізер, до того ж надія на міщан-схизматиків у міських очільників була слабкою і непевною. Але завдяки розсудливості й твердості старости цієї волості⁸ Яна Сосновського, стольника вільненського, який розпорядився відрядити до міста з Мінська і з інших місць кілька загонів, було не лише врятовано місто, але й повстанців було відігнано після кількох невдалих приступів, у яких вони втратили до тисячі вбитими, а їхній відступ скидався радше на безладну втечу. Хоча, по правді сказати, ця втеча була спричинена більше божественним втручанням, ніж людськими діями. Коли міщани Несвіжу, який знаходився не далі, як за декілька ліг⁹ від місця цих боїв, не маючи в себе сильної залоги, молилися разом і носили статую Христа навколо фортечних мурів, то однієї ночі загін повстанців наблизився до міста, щоб захопити й сплюндрувати його. Аж раптом побачили, що від того місця на Подолі, де стоїть храм св. Михайла, на них мчать вершники з хоругвами. Вирішивши, що наближається ціле литовське військо, втекли й зчинили паніку в своєму таборі, який знявся і відступив.

9. Тим часом сам польний гетьман очолив те військо, яке змогли набрати, і привів його в Мінське воєводство. Не знаючи, куди повернути – до Дніпра чи до Берестя – він

⁶ В тексті – *Lucza*

⁷ *quibus nemo de suo, plerique de alieno consultum volebant*

⁸ *Gubernatoris ejus loci*

⁹ Тут і далі автор використовує міру відстані *leuca*, яку ми перекладаємо як «ліга», а не «миля». Виходячи з того, що текст написано латиною і орієнтовано на читача західної Європи, де ліга була досить поширеною мірою відстані, вважаємо, що автор мав на увазі саме її. У будь-якому разі відстані між згадуваними ним пунктами і дані довідників про історичні міри відстані більш-менш узгоджуються з тим, що в цій *leuca* (лізі) мало бути бл. 4 км.

рухався прямо й жодного зіткнення з ворогом не мав, бо, дізнавшись про наближення війська, повстанці почали відступати в Україну. А тут настав призначений день сейму для обрання короля. Від'їжджаючи на сейм разом із своїми власними хоругвами¹⁰, гетьман тривожився з двох причин: з одного боку, остерігався повернення ворога від Дніпра, а з іншого – з Полісся, з того краю, що є суміжним з Підляшшям, надходили невтішні вістки, а саме, що влаштувавши свій осідок у Пінську, повстанці загрожували берестейській і слонімській волостям. Отже, слід було поставити заслін ворогові по обидва боки. Команду над тим військом, що мав при собі в таборі, він передав Владиславу Волловичу й доручив йому стерегти округу Речиці. Старості оршанському¹¹. Горському написав, щоб той взяв під свою оруду все ополчення, яке мав при собі, і йшов за Дніпро стежити за ворожими діями, а командири з табору в Речиці надавали б йому поміч. А тим найманим хоругвам, які все ще були на марші, наказав йти на Пінськ та Берестя під команду Григорія Мирського, і там не давати ворогові нападати на берестейську волость.

10. Але перш ніж прибуло те військо, ворог сильно зашкодив цій волості. Бо ще до від'їзду на сейм боронило її приватне військо¹² підканцлера В.К.Л. Казимира Лева Сапіги, а також шляхетське кінне ополчення навколишніх повітів¹³. Коли ж найкращі з цих захисників від'їхали на сейм і тим послабили оборону, а в той же час з під Пилявець втекло польське військо, ватаги повстанців заволоділи край і жменька захисників, що залишилася, не могли їм завадити плундрувати його. У Бересті – столиці цього воеводства – сталася найогидніша різанина. А ще ж сплюндровані були святині, навіть обшукували могили, викидали з них кістки й трупи. Вранці в сутінках неочікувано напали на роту гусар¹⁴ стольника В.К.Л. Вінцентія Корвіна Гонсевського, яка стояла в Кобрині, побили її, забрали обоз, коней і припаси. Під Вишничем розбили загін¹⁵ підканцлера берестейського Казимира Тишкевича, а його самого вбили. У мозирській окрузі на початку листопада Владислав Воллович влаштував запеклі сутички з повстанцями, але, переважений числом, мусив відступити й зачинитися в Слуцьку. Повстанці ж перейшли Свіслоч і спустошили волость аж по Дроги.

11. Не менший успіх від початку війни мали повстанці й за Дніпром. Під проводом такого собі Кривошапки на свято, яке в Русі зветься Покрова, перейшли вони річку Сожу й зайняли місто Чериков, що розташоване на кордоні з Сіверщиною в могильовській окрузі. Через ярмарок у місто з'їхалось багато люду, тому різанина була дуже велика. Жодного з євреїв не залишилося в живих, у торговців позабирано крам, всіх, хто був проти повстанців, вбито, лише шляхтич суддя¹⁶ Острошкевич хитрістю уникнув смерті. Звідти повстанці розійшлися навколишніми селами й взяли підбурювати селян. Прогнавши мстиславських підданих і посилившись за рахунок зайд, ті почали грабувати й палити маєтки шляхти, а панів, які їм траплялися, вбивати. Проте недовго лишалися вони безкарними, бо для того, щоб мерщій зарадити цьому лихові, Горський долучив до свого загону залози найближчих міст. Прибув староста биховський і начальник ополчення Сапіги¹⁷ підкоморій віленський Хіларій Чиж, також могильовський підстароста Полупента¹⁸, а зі Шклова – міста, що належить Сенявському, три сотні його гарнізону. Таким військом вирушили на Чериков, і проти такої сили ворог встояти не зміг. 22 жовтня відбувся штурм міста. Із півтори тисячі повстанців частину вбито в бою, частина кинулася перепливати Сожу й потонула, а сотню чи дві наші загоны переловили в різних місцях і прикінчили на місці. Оскільки відомостей про ворога в цій окрузі не було, сину оршанського старости Горського із загоном у сто п'ятдесят вершників наказано було йти на Кричев і на Попову Гору (звідки ворог влаштував розбійницькі набіги) і розвідати наміри ворога. Він дійшов до річки Беседь, де заскочив невеликий загін ворога й взяв у полон сотника, хорунжого й кілька десятників, яких привів в табір і які дали цінні свідчення. Зокрема від них дізналися, що всі сили ворога зараз збираються для нападу на Бихів. Отже, щоб мати змогу швидко подати поміч, до Бихова й Шклова вирішили повернути їхні залози, а решту війська поставити табором під Белиничами.

12. Поки воїни залишалися на місці, надійшла звістка про кінні загоны повстанців, які бачили під Бобруйськом, і по річках Свіслоч, Ігуменка й Березина, через що були відправлені в ці місця роз'їзди. Із полоцької хорогви і з хорогви Горського виряджені були

¹⁰ *cum suis praetoriis cohortibus*

¹¹ *Capitaneo quoque Orszano (у розд. 5 автором в титулатурі Горського вжито «gubernator»)*

¹² *privatus miles*

¹³ *e circumjacenti nobilitate lecti equites*

¹⁴ *Hastatorum equitum ... cohortem*

¹⁵ *manipulum*

¹⁶ *loci Praetor*

¹⁷ *Militis Sapiehani Tribunus*

¹⁸ *Propraefectus Polupienta*

вісімдесят вершників, які вистежили й напали на ворожий загін між селами Несета¹⁹ й Максимовичи. Сімох повстанців взяли в полон, сто п'ятдесят вбили, а решту розсіяли. Інші вісімдесят вояків із тих же хоругв виїхали на Березину й у селі Погост зненацька заскочили повстанців, які хрестили єврейського хлопчика. 70 із них вбито, двох сотників, дуже знаменитих серед своїх, взято в полон, решта втекла в ліс, а потім до Березини. Виявилось, що це були посланці від Гаркуші до Бута, ватажка козаків на Березині²⁰, які мали передати звістку про переміщення литовського табору до Белиничів та попросити про допомогу в штурмі Бихова. Але самому цьому ватажку не пощастило, бо він був розбитий 11 грудня Владиславом Волловичем і Яном Донаваєм на Березині. А проте Гаркуша, як і задумав, підступив під Бихів із шеститисячним загоном, розділеним на 15 хоругв, а за допомогою послав до Подобайла. Крім биховської залози, в той час під мурами міста стояв на квартирах зі своєю ротою легкої кінноти Сигізмунд Слушка, воеводич троцький. Була вже обідня пора, і жовніри недбало й навіть весело проводили час, коли раптом налетів Гаркуша. Полеглих у сутичці було небагато, але, втративши чимало військового спорядження, жовніри швидко відступили й зачинилися в місті. Наштовхнувшись на зачинену міську браму й бачачи, що намір захопити місто зненацька виявився невдалим, ворог спрямував усі сили й хитрощі до штурму, до якого взявся з неабиякою відвагою і зневагою до небезпеки. Ухопившись за довгі жердини й причепивши до себе спереду лантухи з землею, селяни утворили немовби живий щит і наближались до міських валів. І поки з-поза їхніх спин стрільці влучним вогнем із рушниць били по захисниках, одні шалено дізли в гору по валах, а інші – виважували браму. Але завдяки винятковій відвазі старости²¹ Хиларія Чижа, начальника піхоти Йогана Вейса, а також інших начальників і вояків, ворога було відбито не лише від валів, де він залишив вбитими велику силу людей, і витіснено з передмістя, де він мав свої стоянки й де спалахнула пожежа, а й майже повністю розсіяно. Розлучений втратою такої кількості війська, Гаркуша долучив до себе військо Бута²² й призначив вирішальний штурм Бихова на останній день перед Різдвом. Староста завчасно попередив про це Горського й той разом із п'ятнадцятьма хоругвами оршанського ополчення і з шістьма хоругвами ополчення Полоцького воеводства вирушив на Бихов і став під Борколабово²³, уважно стежачи й намагаючись визначити наміри ворога.

13. Оскільки ворог, чи то маючи страх перед цими підкріпленнями, чи то з якоїсь іншої причини, так нічого і не розпочав, Горський вирушив зі своїм загоном на Чечерськ. Звідти чечерський підстароста²⁴ Макарович повідомив, що його замок уже двічі штурмували повстанці й двічі приступ було відбито, і тепер повстанці на волості закликають селян до зброї і багатьох перетягнули вже на свій бік. Отже Горський мерщій вирушив до Чечерська. В авангарді на чолі кількох рот кінноти йшов Ян Пац. На ворога він натрапив лише в укріпленому городку Шляпині²⁵. Під час цього діла обидві сторони понесли певні втрати, але коли досить швидко прийшла поміч від Горського, Пац розбив повстанців і оволодів містом. Звідти пішли до Попової Гори й дуже вчасно. Бо оскільки тамтешній замок на річці Беседь²⁶ серед усіх інших замків тієї волості був найбільш захищеним природою, повстанці мали на меті стягнути до нього сили з розташованих поблизу замків, захопити його й робити з нього вилазки в суміжні волості. Поки ці повстанці не зібрались разом, всіх, кого схопили в місті й у селах, скарали на горло, деяким із них учинили допит і найбільших злочинців із них посадили на палі, а решті, тим, хто покаявся, подарували життя, затаврувавши розпеченим залізом. Далі певний час стояли в полі вишикувані бойовим ладом, бо піхота шкловського гарнізону²⁷ відмовлялася йти далеко від Шклова.

14. Поки вагались, чи йти далі, чи вертатись, отримали звістку, що повстанські ватажки Кривошапка й Микулич із вісьмома хоругвами досвідчених вояків, не дійшовши й однієї ліги до Попової Гори, дізналися про литовське військо, яке вишикувалося на їхньому шляху, і в страхі розвернулися й почали відходити. Тому на їх переслідування висланий був кінний загін, який хоча й гнав коней щосили, але наздогнати ворога не зміг. Повстанці поспіхом втекли в Стародуб і Новгород-Сіверський, залишивши після себе обоз, військові припаси (які вони забрали в Могильові) і провіант. Невелика їхня частина сховалася в Бобоничах, укріпленому місті на річці Іпуть. Горський дав наказ Костянтину Міладовському зробити раптовий напад, і той без зайвого галасу однією колоною захопив міс-

¹⁹ *Niesietam*

²⁰ *ad Batam Bereziniensium Tribunalum*

²¹ *ejus loci Gubernatoris*

²² *maioribus copiis Bata quoque adscito*

²³ *Workoloboviae substitit*

²⁴ *Propraefecto Czezersensi*

²⁵ *Sclapini in oppido egregie munito hostem primum incurrit*

²⁶ *Biesieczam fluvium*

²⁷ *praesidiarius Szklowiensis peditatus*

то. Решта повстанських сил втекла в ліси або до Стародуба через страх перед литовським військом, кількість якого вони вважали дуже значною. Підсумок цієї нашої експедиції був вагомий: шляхтичам і знатним матронам, яких повстанці з початку війни утримували в полоні, наче в рабстві, було повернуто свободу. І було б їх ще більше, якби ворог, тікаючи, не вбив деяких із них. Із Бобоничів три кінних роти було відряджено на Стародуб, під орудою Христора Міладовського й Ждановича, а синові Горського доручено було командувати всім загоном. На своєму шляху вони тричі билися з повстанцями й тричі виходили переможцями, насамкінець дійшли до Стародуба. Не маючи надії на перемогу в бою, стародубські міщани вийшли їм назустріч і навколішки благали про помилування. Вони визнали, що торік міщани злочинно видавали козакам шляхтичів, але благали про помилування, оскільки ті, хто лишився в місті, не були в цьому винні, а винуватці, боючись покарання, втекли в Мглин або в Новгород. Отже жодної шкоди міщанам загін не заподіяв. А зі злиденного полону було визволено й повернуто вітчизні численних шляхтичів і шляхтянок різного віку. Через відсутність піхоти залишити залогу в замку не було можливості. І після одноденного відпочинку загін пішов і повернувся до основного війська. Військо, не знаходячи в окрузі ворога, трохи згодом вирушило до Черикова.

15. Тим часом, коли це відбувалось на Дніпрі, в Пінську (нещодавно мешканці зрадили і здали це місто) повстанці почувалися в безпеці і від того мали кращу нагоду для гультайства в окрузі. Загін під орудою ротмістра Григорія Мирського²⁸, відряджений зайняти шляхи на Берестя, вже дістався Хомська. Поручник гусарської хоругви гетьмана Самуїл Коморовський²⁹ здійснив першу успішну спробу атакувати ворога. Із невеликим загоном кінноти, який пересувався в цілковитій тиші, він розвідав оборону ворога, розставивши дозорців у зручних місцях, і лише потім підвів увесь свій загін під місто. Важкоозброєній кінноті наказав залишатись на місці в очікуванні слушної нагоди надати допомогу; Олександра Гонсевського, старосту більського³⁰, й Матея Гонсевського, які були ротмістрами, один над легкою кіннотою, а другий – над драгунами³¹, послав на чолі своїх рот у місто, а сам Коморовський пішов за ними слідом із легкою кіннотою. Гонсевські розпочали справу завзято: зав'язали бій на майдані міста з певним успіхом для себе. Проте раптом почалася злива, і пальба з рушниць зробилася неможливою, козаки ж, ховаючись у хатах, продовжували вести вогонь. Поступаючись лише негоді, хоча і з меншими, ніж у козаків, втратами, наші мали відступити. Коморовський велів вивести неушкоджені загоны з міста й розташувати їх неподалік, щоб не подумали, що він відступає, і послав до Мирського зі звісткою про стан справ: щоб той, або прийшов би з усім військом, або надіслав підкріплення, бо з таким невеликим загоном, як у нього, витримати удар ворога він не зможе. Через декілька днів справа дійшла до великої сутички під містом. Ворогові не забракло зухвалості зробити вилазку з міста й атакувати, але забракло стійкості витримати натиск нашої легкої кінноти³². Проте витримати не так звияти, як маси цього загону вони не змогли й були загнані в рови, а Павло Невяровський, поручник гусарів смоленського воєводи, зі своєю хоругвою, а також із драгунами Ропи й кінними загонами інших начальників, вийшов під укріплення, яке було перед міською брамою, й очистив рови від ворога. Коли міська брама не витримала гарматних пострілів і піддалася, Шварцфол із німецькими рейтарами³³ й Олександр Гонсевський із легкою кіннотою³⁴, за наказом командира увірвалися в місто. Через деякий час поповнили роти пахолками й таборовою прислугою, в чому добре прислужився Лука Єльський, маршалок пінський, муж розсудливий і швидкий, коли треба діяти. Побачивши, що литовське військо блокувало місто, ватажок повстанців Максим Гладкий із загоном кінноти спробував, але без успіху, вибратися з оточення чи то щоб втекти, чи знайти краще місце для бою. Місто було вчасно оточене й усі шляхи перекриті військами. Олександр Полубенський, парнавський воєводич, зі своїми гусарами³⁵ легко відкинув загін Максима знову в місто. Не маючи іншої надії на рятунок, козаки підпалили в місті будинки й кинулися в річку. Багато піших воїнів потонули в перевантажених човнах. А кінні, скориставшись тим, що настала ніч, і просуваючись вздовж берега, змогли уникнути переслідування. Цілу ніч і весь наступний день місто зазнавало спустошень вогнем і мечем. Переможці вважали справедливим, що мешканці, підтримавши пов-

²⁸ *cum Tribuno Gregorio Mirscio destinatus*

²⁹ *Praetoriae Hastatorum Equitum cohortis Praefectus*

³⁰ *Capitaneum Bialensium (далі в розд. 16 автор титулує його gubernator Bialensius)*

³¹ *Illum velitum hunc Equitum desultorium turmae praefectos*

³² *velitarium cohortium*

³³ *cum Equite Germanicae armaturae*

³⁴ *cum velite*

³⁵ *in hastatos equites*

станців, розділять із останніми їхню долю. Виступивши далі, вони спочатку стали табором під Моролем, а потім – під містом Нобель³⁶ на відстані п'яти ліг від Пінська.

16. Тим часом Януш Радзивіл повернувся з виборів, на яких щасливо обрали королем Яна Казимира, і знову взявся до воєнної справи. Військо під Нобелем було об'єднано з військом, яке щойно було набране за постановою сейму й тепер стояло під Берестям, і цим об'єднаним військом почав діяти в напрямку Турова й окраїнних місць, де перебував ворог. Усе це військо виступило, розділене на три частини. Праве крило, яке мало йти охопленими повстанням округами Волині, вів Вінцент Корвін Гонсевський, ліве – оберст Георгій Тизенгаузен³⁷, а посередині в авангарді війська мав йти польний гетьман Радзивіл. Призначеного дня армія зібралася під Туров. Ворог явно покинув цю місцевість і розбігся в різних напрямках. Значна частина сховалася в Мозирі й почала укріплювати місто для захисту. Розуміючи такий план ворога, гетьман наказав обозу й важкоозброєним залишатися на місці, а сам із відбірними силами поспішив до Мозиря. Невдовзі перед цим Адаму Хіларію Лукіанському Павловичу на чолі шести хоругв було наказано перехопити овруцький шлях – дуже зручний, щоб стати на заваді втікачам і приймати підкріплення. Наказ він виконав вчасно. Гетьман без затримки вирушив вночі швидким маршем. Павлович зі своїми хоругвами зупинився в Наразновичах – селі, розташованому на відстані однієї ліги від Мозиря. Скрізь для охорони була призначена сторожа – невеликі загони, а в одному місці, де стояла хоругва Ходорковського, сторожу взагалі не було виставлено, оскільки місце здалося їм безпечним. І саме через це місце, яке залишилося без сторожі, зухвалий нічний напад ватажка повстанців Міхника завдав хоругвам Павловича важких втрат, проте і сам нападник мусив відступити й втекти в місто з великими втратами, відбитий хоругвами Матея Гонсевського й Вайхмана, які поквапилися надати допомогу. Шлях залишився за Павловичем. Наші втрати були б ще більшими, якби ворогу вдалося непомітно зробити проходи в огорожі й напасти на сплячих вояків. Але зробити це тихо завадило їм те, що вони були п'яні. Отже, Павловичеві воїни прокинулися й мали певний час, щоб взятися до зброї. При цьому хорунжий Величко, в одній поножі, босоніж продерся крізь натовп ворогів із прапором у руках на відкрите місце й стояв у залізних стременах босий на лютому морозі впродовж всього бою. Вранці наступного дня, залишивши Тизенгаузена зі своїм регіментом охороняти місце, яке раніше займав Павлович, гетьман виступив на зустріч війську, яке прийшло з Турова й вишикувалося бойовим ладом перед містом. Гарматними пострілами дано було драгунам сигнал до атаки. Праве крило вели сам гетьман, стольник В.К.Л. і Владислав Раецький, ліве – Ельсніц. Шалений обстріл змусив ліве крило зупинитись, і ті з шляхтичів, хто був поблизу, бачачи велику небезпеку, дали знати гетьманові, який погодився й наказав старшині полку Тизенгаузена Ганскофу з рогою німецьких рейтар спішитися й надати допомогу. Сам Ганскоф першим дійшов до ворожого шанцю, але їх швидко звідти відкинули, а під час другої атаки він лише дивом уник полону. Наслідуючи його приклад, інші вершники спішилися, оволоділи шанцями й у рукопашному бою перебили захисників. Не менш запекло точилася сутичка на правому крилі. Проломивши огорожу (яка за звичаєм цих країв була зроблена із вкопаних у землю загострених паль і підсилена насипом із внутрішнього боку), жовніри вчинили ворогу різанину. Очистивши шлях до брами, витягли засуви й впустили в місто кінноту. Із третього боку, захоплені успіхом оберста Тизенгаузена, Матея Гонсевського, Роп і Вайхман зі своїми жовнірами, хоча й були двічі відкинуті, штовхаючи перед собою сани з дровами або закриваючись плетеними кошеллями, змогли оволодіти дерев'яною огорожею міста, перебити стрільців, які її захищали, і відкрити кінноті іншу браму. Коли ж Олександр Гонсевський, староста білецький³⁸, разом із оберстом Георгієм Тизенгаузенем вдерлися в місто цією брамою й зайшли таким чином ворогові в тил, частина захисників міста розбіглася врозтіч, а інші загинули в хатах, у яких вони закрилися й чинили шалений спротив. Деякі з них продовжували відстрілюватися з дахів, навіть коли хати вже були охоплені полум'ям. Запеклий спротив тривав від світанку, коли почався штурм до пізньої ночі.

Ватажок повстанців був пійманий і страчений за зраду, а голову його виставлено на найвищій башті замку, щоб страх кари утримував інших. Інший ватажок, завдяки усміху долі й дивному випадку, зміг уникнути такого ж лиха. Він вирвався з міста й довірив свою долю коневі, коли натрапив на наших вершників, яких було відряджено для перехоплення втікачів. Жовнір Зубко з хоругви Ходорковського погнався й ледь було не вхопив втікача, але тут кінь оступився й скинув його в сніг. Кінь, однак, швидко підвівся й, залишивши хазяїна, поскакав за козаком, а козак перестрибнув на кращого жовнірського коня й утік.

³⁶ *sub Noblum*

³⁷ *Georgio a Tyzenhausen Tribuno*

³⁸ *Gubernator Bialensis*

Тобто не лише врятував собі життя, а й здобув собі трофей. Ось які кумедні випадки трапляються навіть і в найстрашніші часи.

17. Військо залишалось тут із вісім днів, бо дехто з полонених стверджував, що на допомогу обложеним мали прийти свіжі повстанські підкріплення. Коли ж за стільки днів жодних ознак цього підкріплення знайдено не було, подумали, що або полонені сказали неправду, або сам ворог, коли отримав звістку про таку поразку, вирішив відступити. І тому варто було б рухатись далі, шукаючи, де трапиться найнагальніша okazія. Якраз цими днями прибув гінець від польного писаря Владислава Волловича, який був на чолі війська, залишеного охороняти округу Речиці, зі звісткою, що ним обложено в Бобруйську на річці Березині великий новий загін повстанців. А тому й військам у цьому таборі й тим, що залишилися в Турові разом із артилерією й обозом, було наказано маршем вирушати в Бобруйськ. Уже на марші зустрів їх інший гінець зі звісткою, що ворог здогадується про наші наміри й збирається з дня на день пробитися із облоги, яку ведуть незначні сили Волловича, і потрібно йому негайно дати підкріплення, щоб цього не трапилося. Отже, для утримання ворога в облозі відібрали загін і послали його вперед під команду Вінцентія Корвіна Гонсевського й Франкевича, що був поручником гусарів Богуслава Радзивіла, підчашого В.К.Л.³⁹ Корвін із надзвичайною швидкістю, від якої єдиної часом залежить перемога, здійснив нічний перехід до Бобруйська й перехопив всі місця, які могли здаватися ворогу зручними для прориву. Третього дня підійшли основні війська й оточили місто. Міщани вислали православних священиків просити гетьмана про помилування, але це було не від жало через свою зраду, а від безнадійного становища, в якому вони опинилися, коли зброя не допомогла їм. Гетьман відчував, що, виславши таких депутатів, які вважалися першими зрадниками, міщани заслуговували на найсуворішу кару. Проте, боячись, що перебивши міщан і селян, він більше нашкодить вітчизні, ніж повстанцям, сказав, що збереже їм життя й добра на таких умовах: усі чоловіки й жінки мають вийти по одному з міста в поле і здати всю зброю й воєнні припаси; і видати всіх ватажків повстання й усіх, хто служив під козацькими хоругвами; і міської брами не зачиняти. Міщани підкорилися з радістю, бо очікували найгіршого. Сповнений побоювань, що повстанці скористаються якоюсь нагодою й влаштують вилазку, гетьман відправив Гонсевського з чотирма хоругвами стерегти браму. Першими з міста в поле вийшли попи, за ними з плачем жінки, потім чоловіки міщани впереміш із повстанцями. Частина повстанців зачинилася в дерев'яній башті й підпалила її, не бажаючи датися живими в руки переможців. Між ними був і сам ватажок всього цього повстанського війська. Він не витримав жару й кинувся з башти у воду, звідки його витягли й привели до гетьмана. Повстанців відділили від міщан і найзначніших із них посадили на палі, а решту покарали тілесно за те, що посміли підняти руку на короля й вітчизну. Міщанам подаровано було життя й залишені їх добра, а військо могло тепер увійти в місто. На цьому кампанія припинилася, бо гінець приніс звістку про угоду, яку королівські послі уклали з очільником повстання кілька місяців тому. Тому гетьман вирушив у Слуцьк, сподіваючись видужати від лихоманки, викликані важким зимовим походом, а військо, розділене на чотири частини, пішло на квартири по кордонах Великого князівства Литовського. Регіменту гетьмана⁴⁰ призначено зимову квартиру в Речиці, Вінцентію Корвіну Гонсевському, стольникові В.К.Л., – в Рогачові на Дніпрі й Друті, а Владиславу Волловичу, польному писарю В.К.Л., – у Загалі на Прип'яті.

18. Як показало майбутнє, ворог дотримувався цього перемир'я впродовж кількох місяців не тому, що бажав припинити повстання, а через те, що боявся вести війну взимку, коли не було можливості залучити допомогу татар. Хворобу не було виліковано, а лише перев'язано рану. Із закінченням перемир'я і початком війни рана ця засочилася новою кров'ю. Польний гетьман призначив Речицю місцем збору для всіх найманих військ⁴¹ Литви. Оршанському старості листом наказано знову збирати під знамена ополчення свого повіту. Тим часом велику загрозу литовському війську створив генерал козаків⁴² Голота, що з 10 тисячами війська (яке легко могло збільшитися за рахунок здатних до зброї селян-повстанців) вже перейшов кордони Литви. Першим він вирішив напасти на табір у Загалі чи то через зручність місця його розташування, чи то через те, що, як казали, ця частина литовського війська була не здатною витримати удару. В цьому таборі за відсутності важко хворого Волловича командував ротмістр легкої кінноти Фаленцький, а колегою йому був ротмістр піхоти Ян Донавай. Проте повстанці були настільки пильними в збереженні таємниці про свої дії (селяни зрадники подавали ворогу допомогу, а до литовських військ ставилися вороже), що виявлені вони були не раніше, ніж вийшли з боліт і

³⁹ *Hastatorum Boguslai Radivili, M.D.L. Pocillatoris Equitum Commissarius*

⁴⁰ *Praetoria Ducis Legio*

⁴¹ *stipendiariae militiae copiis*

⁴² *Tribunus Cozacororum*

лісів і пішли на приступ. Фаленцькому якраз зі своїми була черга стояти в сторожі. Він витримав перший приступ, доки решта війська мала змогу вишикуватися для правильного бою. Ворог сильно переважав числом і майже оволодів валом табору, але на допомогу нашим прийшла легка кіннота під командою Сарновського, поручника у Вінцентія Корвіна Гонсевського⁴³; піхота Донавая зайняла зручне місце й відігнала ворога густим вогнем із рушниць. Зрештою ворога було не лише відкинуто від табору, але й розсіяно по болотах. Начальник над литовським корпусом⁴⁴ Фаленцький отримав важке вогнепальне поранення в цій битві, але й провідник повстанців Голота втратив не лише військо, а й життя.

19. Отримавши звістку про поразку такої великої армії від єдиного литовського корпусу⁴⁵, Хмельницький небезпідставно боявся, що литовське військо посунеться далі відвойовувати Чернігівське воеводство, візьме Київ і створить загрозу новій війни в тилу тієї його армії, що діяла проти поляків. Хоча це й було цілком слушне побоювання з боку повстанців, проте литовці на нараді схилилися до того, що в цей час переносити війну в Чернігівщину чи Київщину не було б доцільним. Бо в цих краях скільки селян і міщан, стільки ж і співучасників повстання. І через засідки в лісах і болотах можна легко втратити весь обоз. Проте, гетьман литовських військ Радзивіл заявив, що погодився б із таким планом, в особливості, якщо польські послы наполягають, але за такої умови: або в гетьмана буде достатньо війська, щоб можна було розділити його на кілька частин, не наражаючись на небезпеку; або якщо шляхетське ополчення, яке збирається в воеводствах і повітах, з усім запалом візьметься до зброї для захисту вітчизни і розпочне бій із ворогом.

20. Хмельницький бажав усунути бодай найменшу загрозу (що й притаманно полководцеві: радше проявляти передбачливість і попереджати небезпеку, ніж діяти як заманеться) і відрядив свого генерала Подобайла⁴⁶ з дванадцятьма тисячами добірного війська стати табором по цей бік Дніпра біля злиття річок Дніпро й Сож, береги обох річок укріпити ровами й насипами та не допускати переправи, хоча й не розпочинати битви у відкритому полі. Подобайло, зі свого боку, все зробив, як і наказано: там, де болота не могли стати на заваді кінноті, він зробив на відстані одне від одного земляні укріплення на кілька миль. А Лоев, місто і замок на протилежному березі Дніпра, щоб не залишати литовцям зручної стоянки для війська або позиції для артилерійської стрілянини, спалив.

21. Гетьман литовського війська не міг дозволити ворогу діяти в такій близькості (бо це місце було на відстані лише кількох миль від Речиці), і тому залишив у Речиці лише достатню для утримання міста залогу, а табір наказав пересунути до Лоева. Кіннота й обоз мали йти суходолом. Стольник В.К.Л. мав очолити піхоту й спускатись із нею рікою в байдаках до Лоева, де вершники розмахуванням прапорами подали б йому сигнал навпроти місця висадки. І тоді висадив би піхоту на протилежному березі й зайняв зручне для атаки на ворога місце там, де Сож впадає в Дніпро. Було дуже важливо зайняти це місце, бо доти, поки воно у ворога, ні хоругвам, що підійдуть пізніше, ні возам із провізією не було вільного ходу. Отже, помітивши знак, Гонсевський висадив піхоту й наказав рити окопи й насипати вали, попередньо відігнавши повстанську сторожу. Жвава перестрілка з рушниць тривала весь час, поки будувалися шанці, оскільки козаки всіляко намагалися зашкодити роботам, а наші – захистити їх. З правого берега козаків обстрілювала артилерія, аж доки не настала ніч. Скориставшись темрявою і припиненням обстрілів, наші насипали вал на висоту ворожого укріплення й отримали позицію, досить зручну для укриття та для ведення обстрілу навіть і з гармат. Кілька днів збігло в підготовці до попередньої атаки всіма силами одночасно, доки не отримали звістку, після якої всі воїни мусли зайнятися, власне, табором.

References

Plohiy, S. (1983). *Osvoboditel'naya voyna ukrainskogo naroda 1648–1654 gg v latinojazychnoi istoriografii serediny XVII veka*. [Liberation war of the Ukrainian people 1648-1654 in the Latin-language historiography of the mid-17th century]. Dnepropetrovsk, Ukrainian SSR.

Vyrskiy, D. (2013). *Roksolany sered Sarmativ: richpospolytska istoriografiiia Ukrainy (kinets XV st. – 1659)* [Roxolans among the Sarmatians: Polish-Lithuanian historiography of Ukraine (end of the XV c. – 1659)]. Kyiv, Ukraine.

Мешковой Максим Миколайович – історик, службовець комерційного товариства, автор блогу «Читання з історії» (<https://staraukraina.blogspot.com/>).

Meshkovi Maksym M. – historian, commercial employee, blog author in «Chytannya z istorii» (<https://staraukraina.blogspot.com/>).

⁴³ *Sarnovio, velitum Vincentii Corvini Gosiewski Proprefecto*

⁴⁴ *Ductor legionis Lituanae*

⁴⁵ *exiguus unius legionis viribus*

⁴⁶ *Podobaylonem Tribunum*

E-mail: maksimmeshkovoy@gmail.com

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мешковой, М. Коротка оповідь про діяння війська Великого князівства Литовського проти запорозьких козаків у 1648 і 1649 роках. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 15–24. DOI: 10.5281/zenodo.5804230.

Цитування за стандартом APA

Meshkovi, M. (2021). Korotka opovid pro diiannia viiska Velykoho kniazivstva Lytovskoho proty zaporozkykh kozakiv u 1648 i 1649 rokakh [A short essay about actions of the troops of the Grand Duchy of Lithuania against the Zaporozhian Cossacks in 1648 and 1649]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 15–24. DOI: 10.5281/zenodo.5804230.

